

Нека питања хронологије рашких споменика

МИЛКА ЧАНАКМЕДИЋ

Време настанка великих рашких цркава с краја XII и из XIII века оквирно је утврђено, али су остале извесне недоумице у погледу хронологије првих Немањиних задужбина у Топлици. Располаже се, поред тога, са најмање сигурних ослонаца за одређивање времена познијих доградњи уз њих и уз друге задужбине првих Немањића. Међу тим накнадно подизаним здањима најбитније су — са становишта градитељског програма, архитектонске композиције и иконографије простора — спољне припрате, које уз то имају и по две високе куле на западном pročелу раних рашких цркава. Истраживања вршена последње две деценије на најстаријим Немањиним задужбинама осветљавају ове споменике на нов начин, али недовољно јасан да би се изрекао коначан суд о свим питањима везаним за њих. Остаје стога потреба да се о њима и даље расправља, али и да се разматрања прошире на анализу просторног склопа раних рашких сакралних грађевина, јер нису до сада искоришћени сви подаци које они пружају. Остала је, исто тако, потреба да се још једном размотре докази за идентификацију куршумлијског триконхоса са Немањином Богородицом Топличком.

Триконхосна црква је, као што је познато, поистовећена са Немањином Богородичином црквом зато што лежи на ушћу Косанице у Топлицу, јер је њен положај тако описао Првовенчани,¹ а онда је то понављано, с малим изменама, у великом броју познијих родослова и летописа.² Забележено је, поред тога, предање да је та црква била посвећена светој Петки,³ а тако су и другде прозиване цркве посвећене Богородици. Триконхосну је цркву поистоветио са Немањином задужбином већ Каниц, потом Валтровић, Милићевић, Ризнић и сви потоњи писци који су њене остатке описивали или их проучавали.⁴ Ову идентификацију довео је у сумњу Ђорђе Стричевић претпоставком да је триконхос обновљен тек у XIV столећу, кад је било уобичајено грађење црква такве основе.⁵ Уз остале доказе, о којима ће после бити речи, навео је Радојчићево мишљење да су фреске на њеним зидовима потицале из тог времена. Пажљиво проучивши све извештаје и расправе које су о топличком триконхосу написане, или се на њега било на који начин одно се, Стричевић је уочио да се на два места говори о надгробним плочама и „бољем материјалу” извађеном из рушевина те цркве и коришћеном за зидање неке воденице коју је доцније вода однела.⁶ Чинило му се да о истом догађају говори и извештај Валтровића и Ми-

лутинића из 1880. године, где они кажу да су у Куршумлији видели комаде архитектонске пластике, међу којима су „од вредности композиције орнамената на архиволтама и онаким прозорским розетама, какве смо давно нашли на Калинићу и Руденици”, и даље, да су фрагменти нађени у зидовима неке турске воденице у селу Шајковцу на Лабу.⁷ Стричевићу се чинило да би ти комади могли потицати из триконхосне цркве и да могу бити још једна потпора датовању њене обнове у XIV столеће. Валтровић и Милутиновић су свој извештај илустровали цртежом розете, из којег се види да је реч о амвонској ружи украшеној са два унакрсна равнострана троугла, односно тзв. Соломоновим словом. Према орнаментима изгледа да је та плоча клесана крајем XVI или почетком XVII столећа, али без обзира када је настала и, чак, ако је одиста извађена из пода триконхосне цркве, она не доказује да

¹ Стефан Првовенчани, *Житије Симеона Немање*, изд. В. Ђоровић, Светосавски зборник 2, Пос. изд. СКА 125, Београд 1939, 21.

² Љ. Стојановић, *Стари српски родослови и летописи*, Београд — Срем. Карловци 1927, 8, 43, 448, 465, 521, 560, 1060.

³ М. Ризнић, *Црква свете Богородице на утоку реке Косанице у Топлицу*, Старице 1 (1884) 149.

О истом, Д.Н. Анастасијевић, *Откопавање Немањине Свете Богородице код Куришумлије*, Старице 1 (1923) 45.

⁴ М. Б. Милићевић, *Краљевина Србија*, Београд 1884, 357 — 380; В. Карић, *Србија*, Београд 1887, 761, 762; Т. Ђорђевић, *Поред Топлице*, Београд 1895, 73; В. Петковић, *Жича*, Старице н.р. 1 (1906) нап. 3; F. Kanitz, *Das Königreich Serbien und das Serbenvolk* II, Leipzig 1905, 304—307; D. Petronievitch, *Les cathedrales de Serbie*, Paris 1917, 29, 30; T. G. Jackson, K. Jovanović, *Serbian Orthodox Church*, London 1918, 37; G. Millet, *L'ancien art serbe*, Paris 1919, 153; В. Марковић, *Православно монаштво и манастири у средњовековној Србији*, Сремски Карловци 1920, 59; М. Васић, *Жича и Лазарица, Студије из српске уметности средњег века*, Београд 1928, 14—16; Ђ. Бошковић, *Основи средњовековне архитектуре*, Београд 1947, 204; В. Петковић, *Преглед црквених споменика кроз повесницу српског народа*, Београд 1950, 33; А. Дероко, *Монуменална и декоративна архитектура у средњовековној Србији*, Београд 1953, 64.

⁵ Б. Стричевић, *Средњовековна рестаурација рановизантијске цркве код Куришумлије*, Зборник радова Византолошког института 4 (1956) 199—211 (у даљем тексту: *Средњовековна рестаурација*).

⁶ М. Ракић, *Из нове Србије*, Отаџбина IV, св. 13 (1880) 13; М. Б. Милићевић, *нав. дело*, 357.

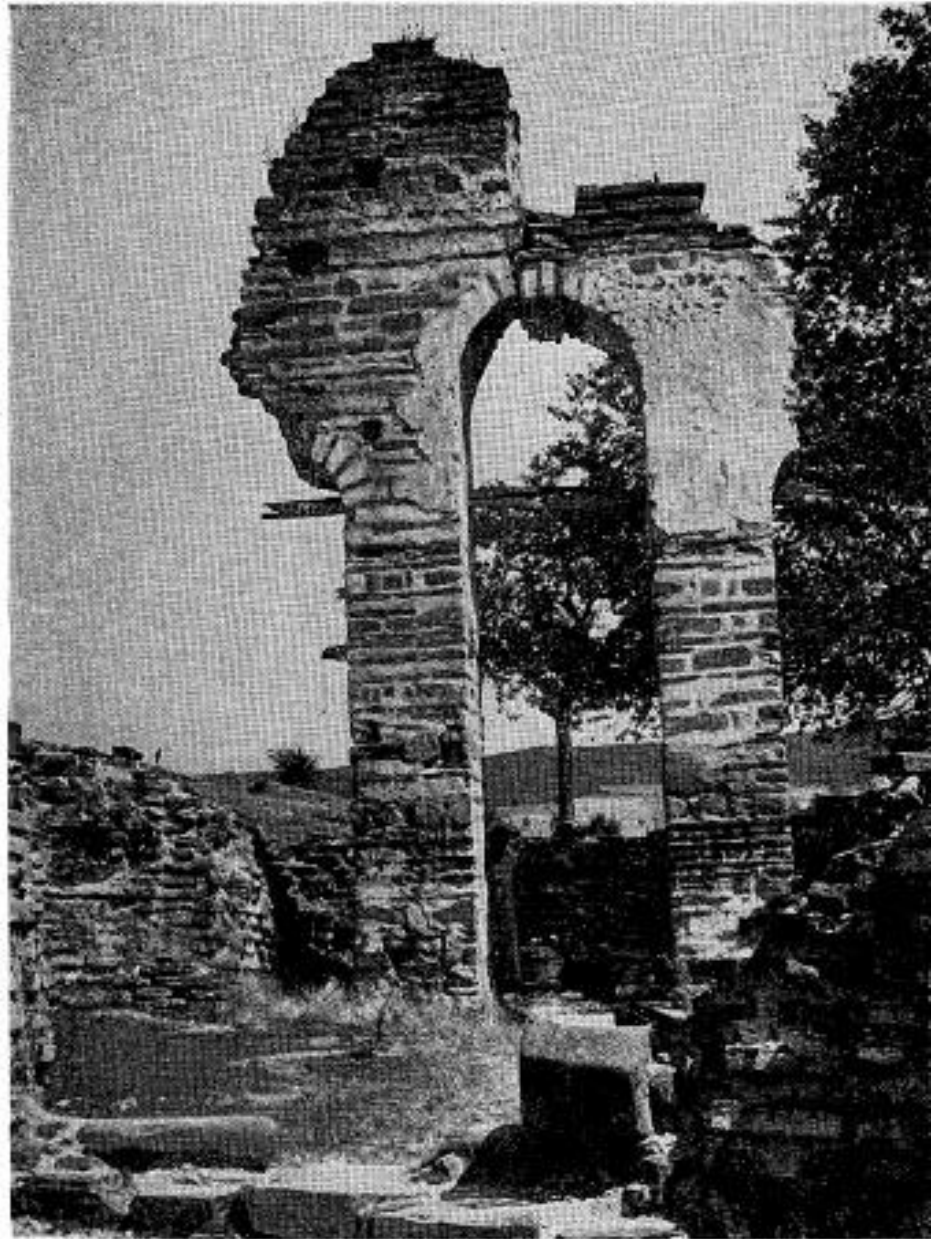
⁷ М. Валтровић, Д. Милутиновић, *Извештај уметничком одбору Српског ученог друштва*, Гласник Српског ученог друштва 48 (1880) 460, 461,

је њена обнова извршена у време које Стричевић предлаже.

Стричевић је у својој расправи помишљао да би Немањину Богородичину цркву требало поистоветити са остацима једнобродне цркве откривене на супротној обали Топлице, јер она лежи нешто ближе ушћу Косанице, а има и основу која би више одговарала рашкој цркви с краја XII stoleћа.⁸ У питању је пространа касноантичка грађевина зидана у техници *opus mixtum* са редовима за изравнавање од три реда опека, којој су већ у античко време додати бочни бродови. Настала је у IV или најкасније у V веку. У току расчишћавања њених рушевина Вуловић је нашао само антички материјал и није било никаквих наговештаја да је коришћена у средњем веку.⁹ Насупрот томе, новија ископавања вршена око триконхоса показала су да је око њега била некропола, у којој се, почев од IX века, дуго сахрањивало, и да је ту постојало манастирско насеље у којем се дуго живело.¹⁰ Та су ископавања, иако веома ограниченог обима, донекле учврстила ранију претпоставку да је триконхосна црква на ушћу Косанице у Топлицу Немањина Богородичина црква коју помињу извори. Та се идентификација може поткрепити исходима анализе просторног склопа храма образованог његовом средњовековном обновом, јер — како ће се после видети — он са своје стране говори да је у питању здање које се обликом укључује у низ сакралних грађевина подизаних пре Студенице.

Иако су од Богородичине цркве преостали само доњи делови обимних зидова, на основу њих и зида што је постојао до 1935. године и делио олтарски простор од наоса, служећи уједно као олтарска преграда, могуће је сагледати у општим цртама првобитну структуру храма. На основу олтарске преграде, наиме, познат је облик горњег дела источног и средњег травеја, док се из схеме основе наслућује могућа горња конструкција других одељења цркве. Олтарска преграда је у доњем делу имала три лучно засведена отвора која су носила источни зид наоса. По средини у горњем појасу постојао је део једног прозора (сл. 1, 2), а на источној страни јасан траг полуобличастог свода којим је био засведен источни травеј. Имао је теме нешто ниже од потпрозорника поменутог прозора (сл. 3). По изгледу западног лица истог зида видело се да средњи травеј није био засведен на исти начин, јер по целој сачуваној висини није било одговарајућих трагова, због чега остаје само могућност да је ту стајала купола. Такав закључак омогућује и прозор при врху олтарске преграде, јер је он био изнад крова на источном делу грађевине, што говори да је припадао некадашњем кубичном постољу куполе.

О могућем облику куполе Богородичине цркве размишљали су неколики истраживачи не

Сл. 1. Олтарска преграда триконхосне цркве у Топлици, подигнута у време Немањине обнове, снимак Б. Бошковића из 1934. године

Fig. 1. La cloison du sanctuaire de l'église à plan triconque de Toplica, bâtie à l'époque où Nemanja fit restaurer cette église. Vue prise par Đ. Bošković en 1934

→ Сл. 2. Горњи део оригиналне олтарске преграде, снимак Б. Бошковића из 1934. године

Fig. 2. La partie supérieure de la cloison du sanctuaire originelle. Vue prise par Đ. Bošković en 1934

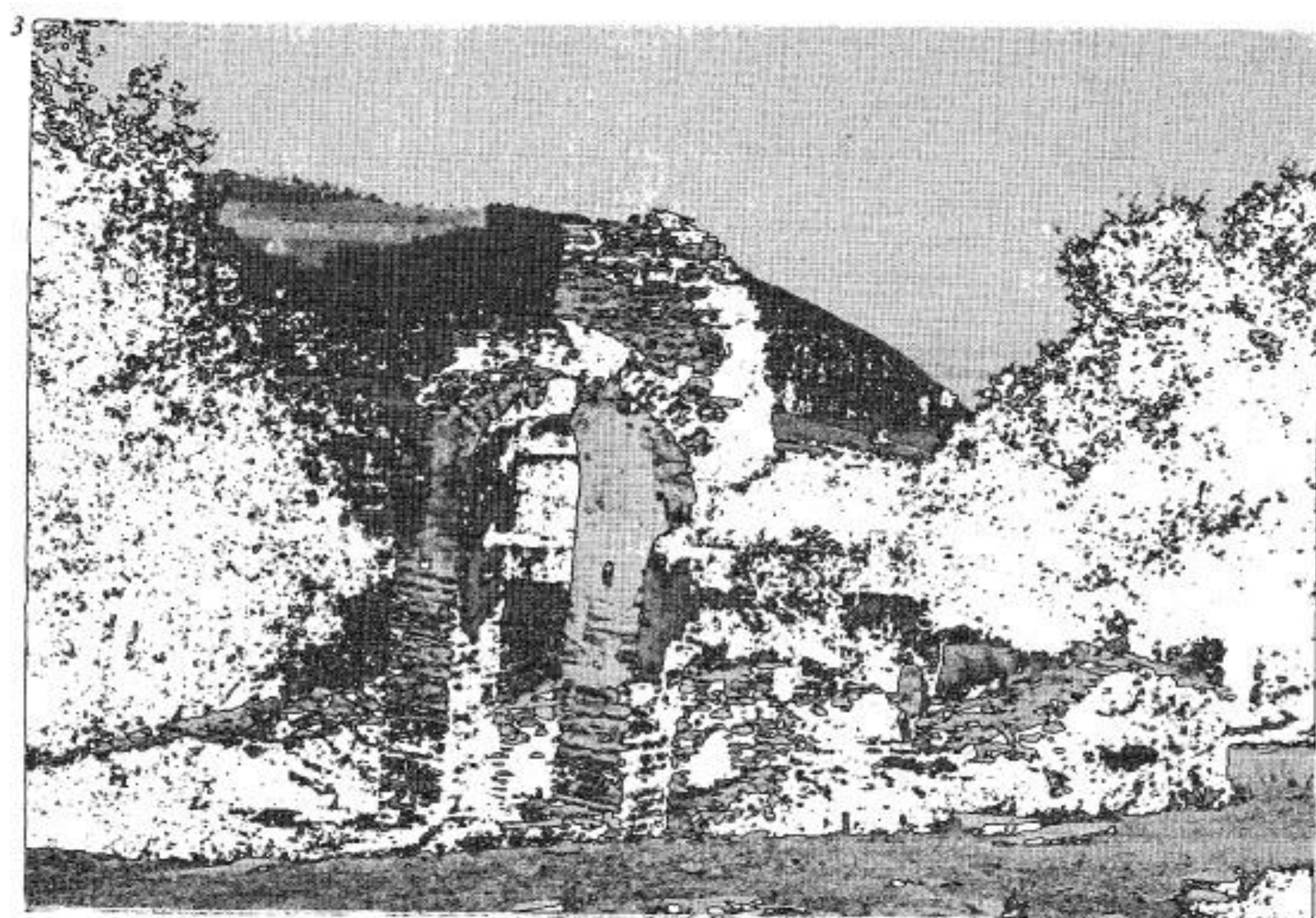
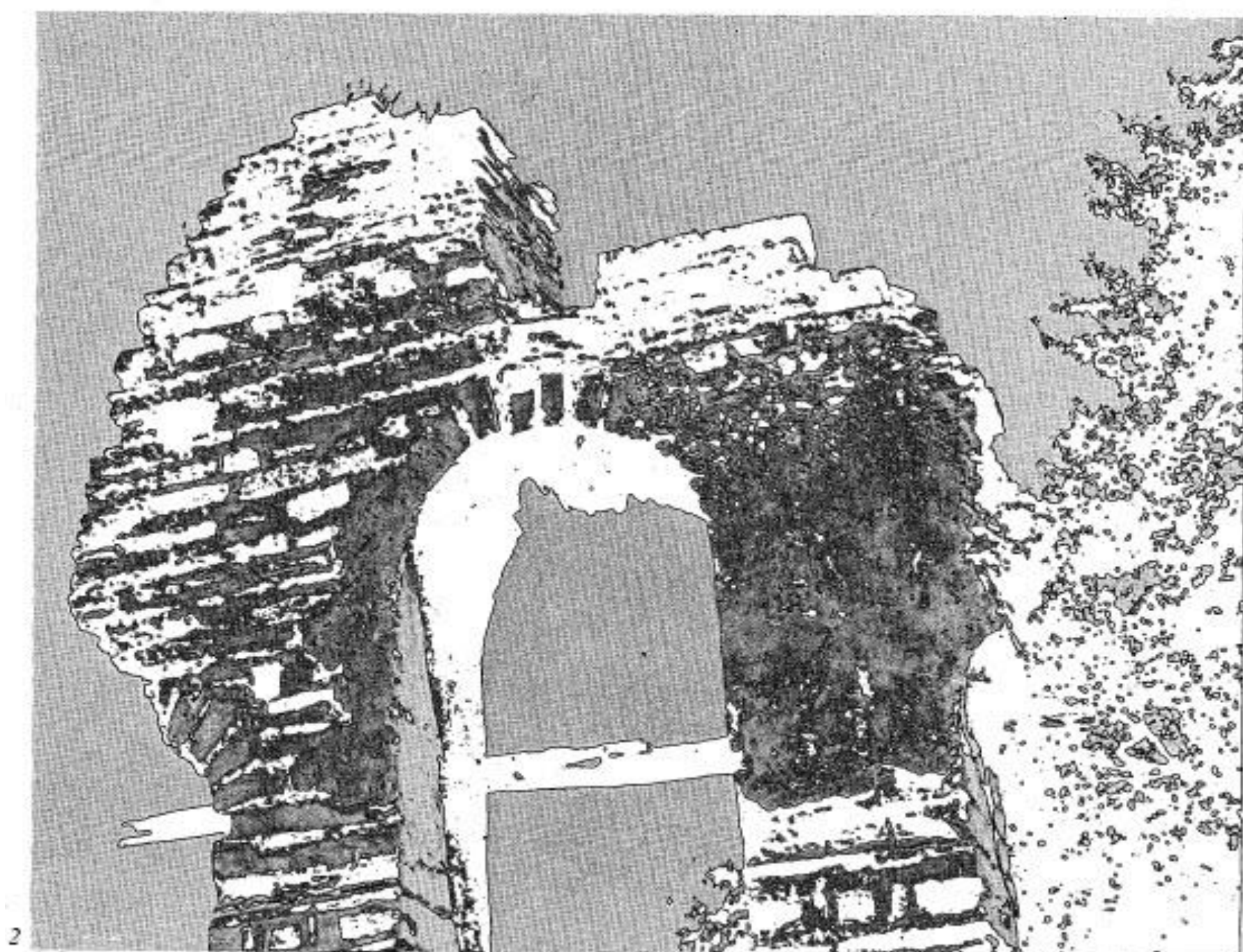
Сл. 3. Остаци полуобличастог свода на зиду олтарске преграде, којим је био засведен источни травеј, снимак Б. Бошковића из 1934. године

Fig. 3. Les vestiges de la voûte en berceau sur le mur du cloison du sanctuaire dans la travée orientale. Vue prise par Đ. Bošković en 1934

⁸ Ђ. Стричевић, *Средњовековна рестаурација*, 210.

⁹ Б. Вуловић, *Нека запажања на остацима рушевина св. Богородице и касновизантијске грађевине код Куришумлије*, Гласник САН, књ. IV, св. 1 (1952) 162; исти, *Конзерваторски радови на споменицима културе у Топлици*, Zbornik zaštite spomenika kulture III (1952) 60, 61 и сл. 11.

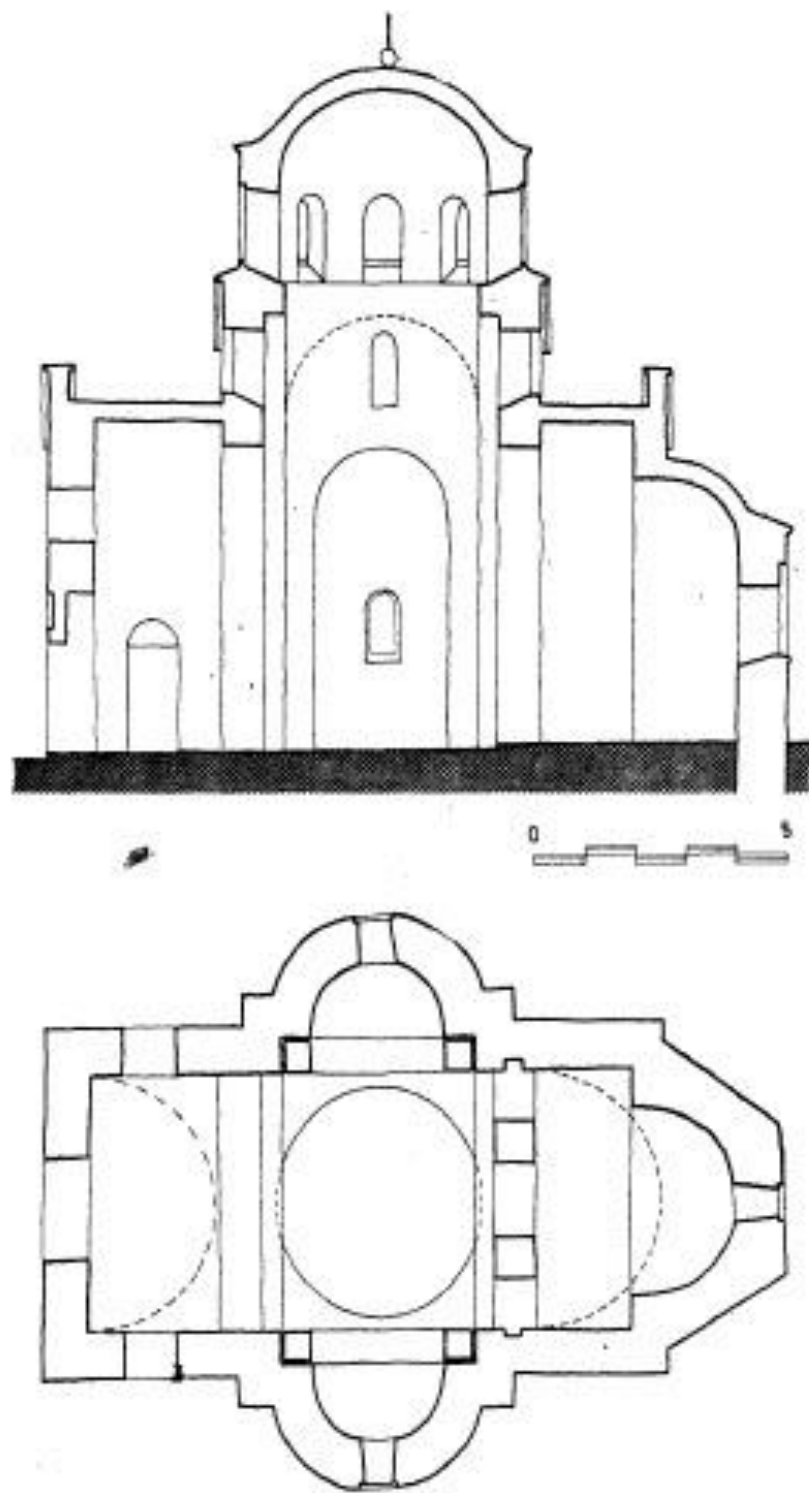
¹⁰ Д. Н. Анастасијевић, *нав. дело*, 45—50; М. Љубинковић, *Ископаванја комплекса Немањиних цркава Светог Николе и Свете Богородице код Куршумлије у 1913. години*, Arheoloski pregled 15 (1973) 122; В. Марјановић, В. Делјанин, *Куршумлија »Sanac«*, Arheološki pregled 18 (1976) 133, 134,

упуштајући се темељније у проучавање остатака који говоре о њеној горњој конструкцији, због чега су различито видели како носаче куполе тако и њену основицу.¹¹ На основу расположивих података, она се може, међутим, замислити само у једном виду. Пошто је постојао полуобличасти свод над источним травејем разложно је претпоставити да је исти такав подужни полуобличасти свод, чак са теменом на истој висини, постојао над западним одељењем. На њега или, што је вероватније, на попречни ојачавајући лук ослањала се на западној страни куполна конструкција, док је на наспрамној налегала на зид олтарске преграде. На источној страни, до зида олтарске преграде, могао је стати још лук ширине 44 см. На западној страни исти такав лук могао је бити померен према западу како би била образована правилна квадратна основа за куполу. Најближе је могао бити смештен уз угао бочних конхи — што изгледа највероватније када се има у виду спољна артикулација грађевине — и у том случају би попречни луци образовали са подужним поље дужине 3,85, а ширине 4,95 m. На њему је купола могла, такође, стајати и то на сличан начин као на истодобном Светом Ђорђу у Расу и на Светом Ђорђу у Будимљи, где је обод куполе у попречном правцу избачен упоље за 16, а у правцу истокзапад увучен за 6 до 20 см. Купола Богородичине цркве у Топлици имала би, ако је тако, основицу величине 4,17x4,55—4,83 m, а однос краће осе куполе према дужи могао би износити 1:1,14, као што је случај код елиптичне куполе у Светом Ђорђу у Расу (сл. 4). Сачувани остаци прозора, изнад средњег пролаза олтарске преграде, припадали би, како је напред наведено, прозору на источном зиду кубичног постоља. Тај прозор говори да је постоље куполе било знатно више од бочних делова грађевине, а такав просторни склоп, са јако истакнутим кубичним постољем, недвосмислено показује да је триконхосна црква код Куршумлије обновљена пре него што је саграђена студеничка Богородичина црква. Јер, већ на студеничкој цркви — а тако је и на свим потоњим рашким сакралним грађевинама из XII и XIII столећа — источни и западни травеји су знатно виши и оба су завршена на истој висини. Поменути прозор на постољу топличке Богородичине цркве непобитно, према томе, доказује да она није могла бити обновљена после XII века, а тиме се стиче снажан ослонац за идентификацију куршумлијског триконхоса са Немањиним Богородицом Топличком.

Следеће питање које захтева поновну расправу односи се на редослед Немањина грађења у Топлици. О томе Сава изричито наводи

„сам же създа мѡнастыре: и прѣво оу Топлицѣ с(вѣ)-таго ѡ(тѣ)ца Никѡлы, и друугы таможде с(вѣ)тоу Б(огороди)цѣ оу Топлицѣ. . .“¹² На исти је начин

Сл. 4. Идеална реконструкција основе и пресека Богородице Топличке после њене средњовековне обнове

Fig. 4. La reconstitution idéale du plan et de la coupe de l'Eglise de la Vierge de Toplica, telle que celle-ci se présentait après sa rénovation médiévale

одређен Првовенчани када говори о истим догађајима јер — пошто је описао претходне догађаје и подизање Богородичине цркве — каже

„не могу оуставити ср(ъ)д(ъ)ца својеѡ . . . зач(е)тѣ зидати храмъ с(вѣ)т(а)го архийереѡ и чудотворца ѡ(тѣ)ца Николи близъ с(вѣ)тыѡ Б(огороди)це“.¹³ Као

¹¹ О томе су расправљали Мије, Васић (у делима наведеним у нап. 4) и Ђ. Стричевић истовремено кад је доказивао старије порекло триконхоса, види нап. 21.

¹² В. Ђоровић, *Списи св. Саве*, Зборник за историју, језик и књижевност српског народа 17, Дела старих српских писаца, књ. I, Београд—Сремски Карловци 1920, 153.

¹³ Стефан Првовенчани, *нав. дело*, 21.

што је познато, Сава је своје дело писао око 1208, а убрзо и Првовенчани — 1216. године.¹⁴ Оба су писца, према томе, о грађењу у Топлици говорила са дистанце од око педесет година, када сећања нису морала бити сигурна. Пошто је Стефан Првовенчани подробније описао део Немањина живота пре одласка у Свету Гору, његовим је подацима поклоњено веће поверење, а постојала је и сумња да су у Савиној биографији настале грешке током познијег преписивања, а из преписа — од којих је најстарији из 1619. године — ту биографију једино и зна мо. Ћоровићевом упоредном анализом Савине биографије и познијих извора у којима је наведен исти редослед грађења у Топлици, као код Саве, та је могућност, међутим, искључена. Реч је о Пајсијевом и Ћоровићевом родослову и Бранковићевом летопису. За њих је Ћоровић утврдио да зависе од Савина дела, али пошто постоји разлика међу њима, а одступају и од Савине биографије светог Симеона, Ћоровић је у томе видео доказ да је постојао још један непознат извор, који је настао на основу Савине биографије, а којим су се служили састављачи поменутих родослова и летописа.¹⁵ Околност да су у свим поменутих изворима, а тако је било и у изгубљеном, подаци о редоследу грађења у Топлици истоветни, говори да је у Савином Житију светог Симеона тачно преписан текст о његовим првим задужбинама. Остаје, стога, једина могућност да се један од биографа погрешно сећао прилика у којима су грађене цркве у Топлици. Ћоровићев осврт на поменуте старе изворе није, међутим, изменио мишљења истраживача; остали су при томе да је Богородичина црква Немањина првосаграђена задужбина, а такво је мишљење заступано и у старијој литератури. Тако је већ Михаило Валтровић — кад је покушао да синтетизује своја размишљања о старој српској архитектури — на чело Немањиних задужбина ставио Богородичину цркву у Топлици заснивајући своје мишљење на речима Првовенчаног.¹⁶ По сле Валтровића, исти редослед Немањина грађења у Топлици усвојили су готово сви потоњи испитивачи рашких цркава. Први је Василије Марковић скренуо пажњу да би таквим редоследом Немањина грађења топличких цркава он прво саградио женски манастир.¹⁷ Увиђајући да то одиста представља питање преко којег се не може олако прећи, Анастасијевић — који је први археолошки истраживао Богородичину цркву — настојао је да га разреши претпоставком да уз Богородичину цркву и није био женски, већ мушки манастир.¹⁸ Потпору за то мишљење видео је у неслагању у наводима Првовенчаног и Доментијана о томе, јер док Првовенчани говори о збору црница у овом манастиру, Доментијан каже да га је Немања предао *чобњацима*.¹⁹ Оба биографа, међутим, наводе да се о Богородичиној цркви старала Немањина жена Ана — Стефан чак говори и о њеном

учешћу у грађењу овог манастира — што не би био случај да ту није био женски манастир. Оправдано се, поред тога, претпоставља да је Ана, као монахиња Анастасија, у њему провела остатак живота²⁰, што би, такође, говорило да је уз Богородичину цркву био женски манастир. Иако је та могућност наводила на сумњу да је Немања прво саградио Богородичину цркву, Милоје Васић је остао при старом редоследу. Усвојио је, према томе, редослед Немањина грађења по Првовенчаном, али не зато што је био уверен да је он тачније описивао догађаје, већ због свог виђења развоја градитељских облика у то време у Рашкој. Црква Светог Николе је, наиме, прототип једне градитељске школе, док је Богородичина црква — триконхосне основе — остала без следбеника. Због тога је Васић сматрао да је Свети Никола потиснуо тип основе Богородичине цркве, што се, међутим, није случило, како ћемо доцније видети.

После Васићевог писања о хронологији првих Немањиних задужбина, није било покушаја да се исто питање осветли на нов начин све до расправе Ђорђа Стричевића о средњовековној обнови триконхосне цркве код Куршумлије, објављене 1956. године.²¹ Неку годину пре тога он је доказао да је куршумлијски триконхос ранохришћанска црква, која је доцније само обновљена.²² Друга опширна Стричевићева расправа била је подстакнута чињеницом да су на куршумлијском триконхосу додати делови грађени на исти начин као припрата са кулама накнадно зидана уз Светог Николу Куршумлијског, што му је говорило да су на оба места радили исти неимари. На основу подударности у грађењу та два споменика, изречене су шездесетих година две претпоставке. Стричевићу се чинило да та подударност спречава да се оба подухвата припишу Немањи, јер је по тадашњем мишљењу извесних научника припрата са кулама уз Светог Николу могла настати тек после 1220. године. Због тога је сматрао да су западно здање Светог Николе и обнова трикон

¹⁴ Ђ. Трифуновић, *Азбучник српских средњовековних књижевних појмова*, Београд 1974, 62, 63.

¹⁵ В. Ћоровић, *нав. дело*, XVIII—XXI.

¹⁶ М. Валтровић, *Поглед на стару српску архитектуру*, Глас СКА 17 (1889) 21.

¹⁷ М. Марковић, *нав. дело*, 45.

¹⁸ Д. Н. Анастасијевић, *нав. дело*.

¹⁹ Доментијан, *Живот Светога Симеона и Светога Саве*, изд. Ђ. Даничић, Београд 1965, 7.

²⁰ С. Новаковић, *Калуђер и хајдук*, Београд 1913, 63 и на другим местима; Б. Сп. Радојичић, *Немања и његови синови Стефан и Сава, творци српске феудалне државе*, Летопис Матице српске (Нови Сад 1963) август — септембар, 210.

²¹ Ђ. Стричевић, *Средњовековна рестаурација*,

²² Ђ. Стричевић, *Рановизантијска црква код Куршумлије*, Зборник радова Византолошког института XXXVI—2 (1953) 179—196,

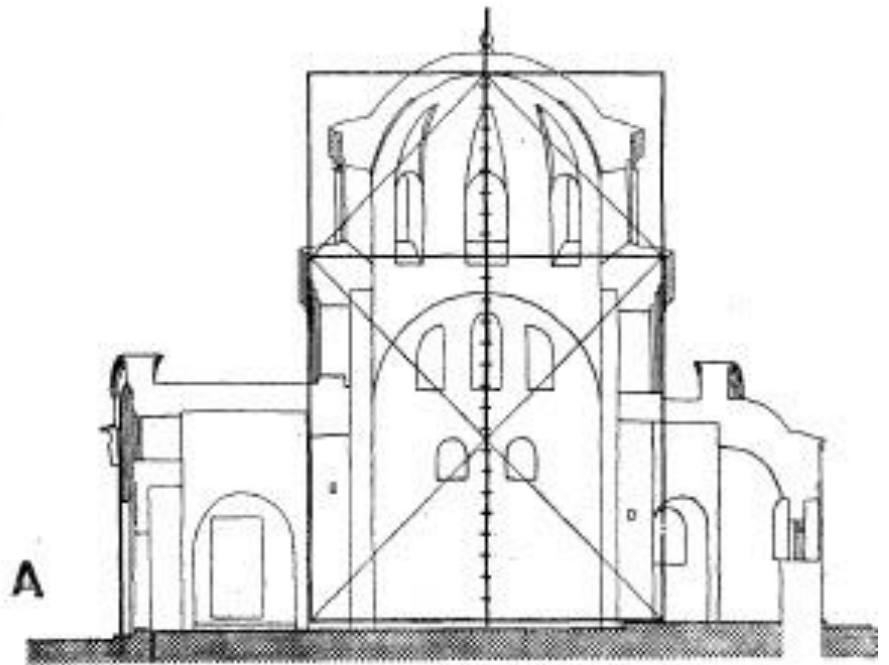
хоса настали тек у XIV веку, а да Немањину Богородичину цркву треба тражити другде.²³ Увиђајући да би обнову триконхоса и изградњу нартекса са кулама Светог Николе требало ставити у исто време, Бошковићу и Вуловићу се опет чинио најразложнијим закључак да је Немања поред обнове триконхосне цркве само доградио припрату са кулама уз старију византијску цркву Светог Николе.²⁴ Потпора таквој хронологији постоји у Доментијановом сведо чењу, који, говорећи о Светом Николи, помиње кулу пред њом и то у таквом контексту као да ју је већ Немања подигао:

и теплою любовию прѣподобнаго цркви сздана бысть и прѣдъ црквию стѣпоу на высоту небесную спѣкушоту.²⁵

Очекивало се да ће истраживања започета убрзо после тога на Светом Николи у Куршумлији, а нешто доцније код Богородичине цркве, омогућити да се покренута питања разјасне, што се само делом остварило. У току археолошких истраживања вршених у Светом Николи нађен је уз темељ северног зида наоса, у непоремећеном слоју, један новчић цара Манојла I Комнина, чиме је непобитно утврђено да главни део ове сакралне грађевине потиче из Немањина времена.²⁶ Чишћењем фресака у унутрашњости јужне куле омогућени су, опет, њихова тачнија оцена и датовање. Стављене су у трећу деценију XIII столећа²⁷, представљајући тако *terminus post quem* за настанак куле, а оспоравајући ранију Стричевићеву претпоставку да је обнова триконхоса и грађење западног здања Светог Николе предузето у XIV столећу.

Током археолошких истраживања око Светог Николе нађени су северно од цркве остаци масивне, вероватно стамбене, куле, за коју је могло бити утврђено да је порушена пре XV века.²⁸ Пошто Доментијан помиње једну кулу као Немањину творевину, истраживачима овог ње та Немањина кула.²⁹ За припрату пак са куспоменика се чинило да је новооткривено здалама М. Ћоровић-Љубинковић је усвојила раније Ђурићево мишљење да је њихова изградња везана за оснивање топличке епископије 1220. године.³⁰ Таквом хронологијом, међутим, пренебрегнуто је да су припрата и куле исто грађене као горњи делови оближње Богородичине цркве, поред тога што се та претпоставка не слагаше са Доментијановим наводом, јер он изричито каже да је кула пред црквом, док се ова недавно откривена налази уз њен северни бок.

Пошто се не располаже неким другим подацима из извора, нити са топличких споменика, а постоји потреба да се нови налази међусобно повежу и ускладе са одраније познатим, остаје још могућност да се потражи разјашњење у развојном току ране рашке сакралне архитектуре узимајући у обзир и открића до којих се дошло на другим грађевинама из истог доба и

Сл. 5. Сразмере куполних делова трију најстаријих Немањиних задужбина (А. Свети Никола Топлички; В. Света Богородица Топличка; С. Свети Ђорђе у Расу)

Fig. 5. Les proportions des éléments des coupôles dans les trois fondations les plus anciennes de Nemanja: A. Saint-Nicolas de Toplica; B. L'Eglise de la Vierge de Toplica; C. Saint-Georges de Ras

²³ Б. Стричевић, *Средњовековна рестаурација*, 210. ²⁴ Б. Вуловић, *Црква Светог Николе у Куршумлији*, Зборник Архитектонског факултета III, св. 7 (Београд 1957) 3—21; Ђ. Бошковић, Б. Вуловић, *Царичин Град — Куршумлија — Студеница*, Старице VII — VIII (1956—1957) 173.

²⁵ Уп. Доментијан, *нав. дело*, 7.

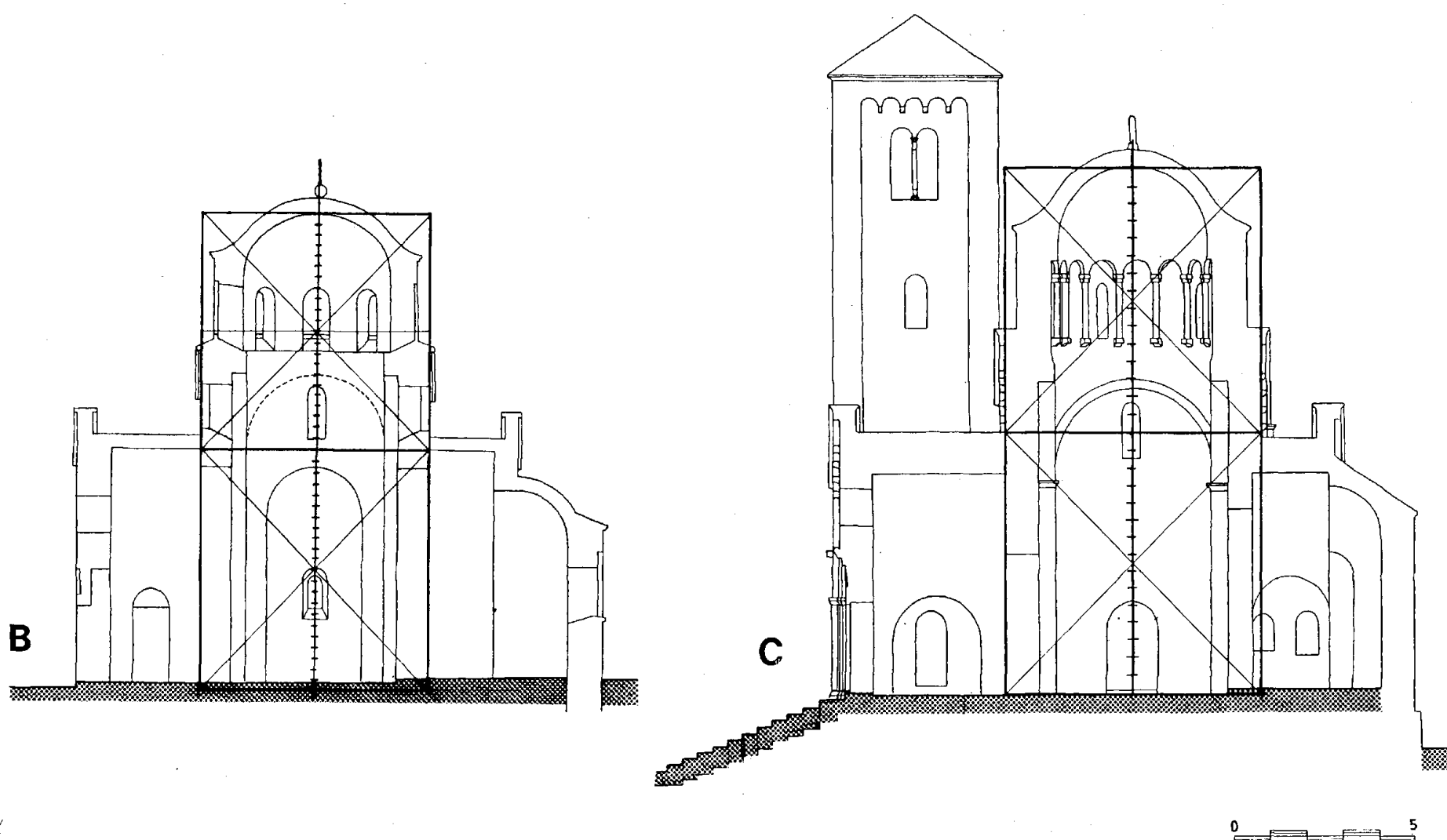
²⁶ М. Ћоровић-Љубинковић, *Iskopavanje crkve Svetog Nikole kod Kuršumlije*, *Arheološki pregled* 10 (1968) 188—192 (у даљем тексту: *Iskopavanja crkve Svetog Nikole*); иста, *Естергомски западни портал и Студеница*, Зборник Народног музеја 8 (Београд 1975) 401, нап. 21.

²⁷ В. Ј. Ђурић, *Византијске фреске у Југославији*, Београд 1974, 34; М. Љубинковић-Ћоровић, *Les fresques de la premier moitié du XIIIe siècle dans la tour meridionale à Saint Nicolas près de Kuršumlija*, *Actes du XVe Congres international d'etudes byzantines*, Athenes 1981, 353—358 (у даљем тексту: *Les fresques de la premier moitié du XIIIe siècle dans la tour*).

²⁸ М. Љубинковић-Ћоровић, *Iskopavanje crkve Svetog Nikole*.

²⁹ На основу мишљења истраживача, такву претпоставку износе С. Мојсиловић (*Elements of fortification of the monasters in medieval Serbia*, *Balkanoslavica* 2, Prilep 1978, 179—185, fig. 8) и Ј. Нешковић (*Ђурђеви ступови у старом Расу. Постанак архитектуре цркве Св. Ђорђа и стварање рашког типа споменика у архитектури средњовековне Србије*, Завод за заштиту споменика културе Краљево, Краљево 1984, 8, 9 и нап. 38 (у даљем тексту: *Ђурђеви ступови*)).

³⁰ М. Љубинковић-Ћоровић, *Les fresques de la premier moitié du XIIIe siècle dans la tour*.

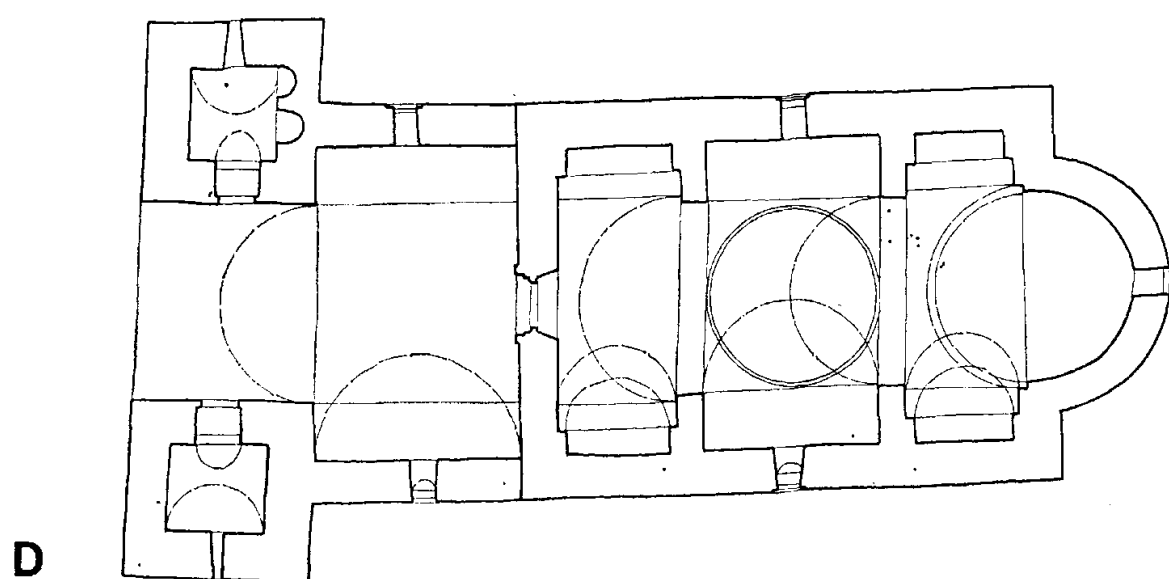
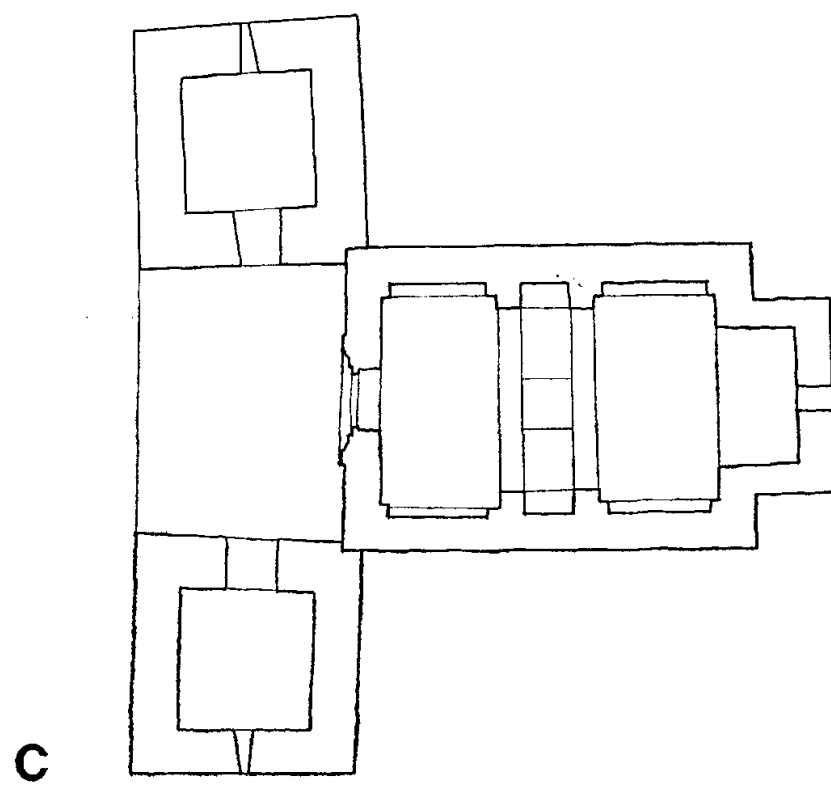
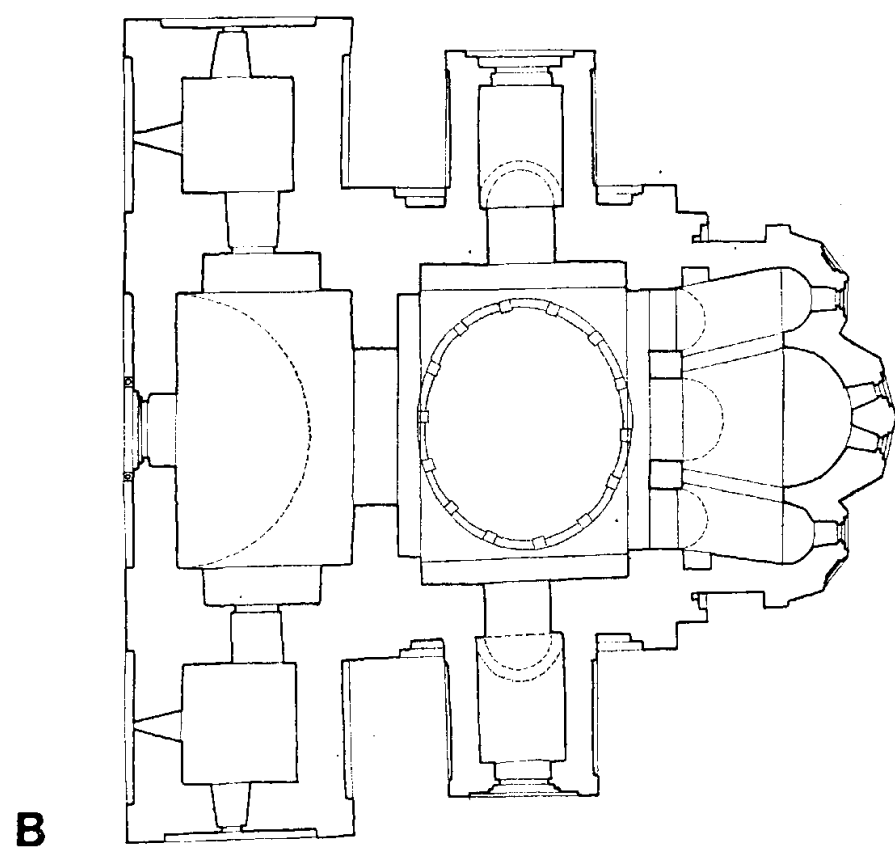
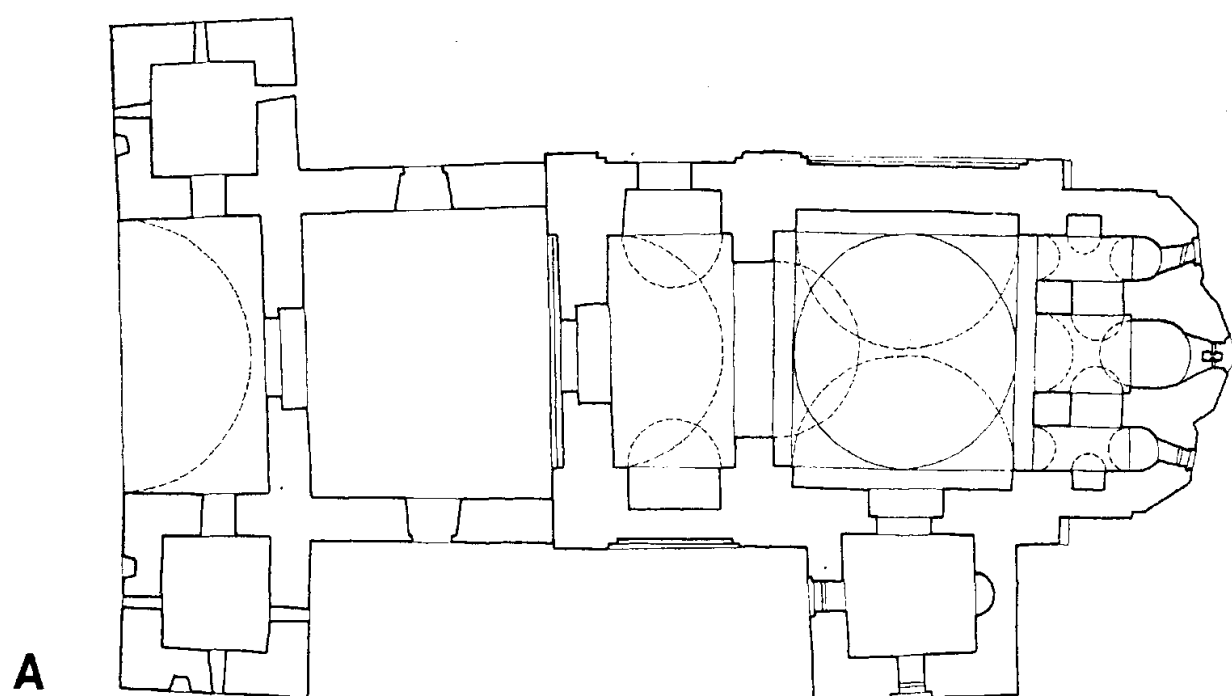
из истог уметничког и градитељског круга. Раније Васићево мишљење да је Свети Никола Топлички потиснуо претходни триконхосни тип сакралних грађевина пољуљано је околношћу да је Богородичина црква у Топлици обновљен старији ранохришћански храм, јер су тиме битно измењени услови његовог настанка. Он је, наиме, по свој прилици обновљен због своје старине и угледа, а не архитектонског облика, због чега овај последњи и није подражаван, док Свети Никола представља просторну структуру смишљено одабраног типа храма.

Развој раних рашких цркава могуће је пратити по променама облика њиховог олтарског простора и по сразмерама куполног дела. Олтарски простор, чија је подела на три одељења остварена горњом конструкцијом ослоњеном на ступце зидане олтарске преграде на западној и на зид између апсида на источној страни — као код Светог Николе Топличког — познат је из старије византијске сакралне архитектуре, а примењиваи је и на црквама у суседној Бугарској од X века, на оба места у споју са једнобродним наосом. Зато нема сумње да је просторно решење цркве Светог Николе произишло из тих потпуно уобличених образаца те да није поступно настајало у нашем градитељству. Насупрот томе стоји једноставно светилиште Богородице Топличке, у којем није било могућности за образовање троделног олтарског простора због затечене простране олтарске апсиде, али је на чело ипак стављена тролучна преграда чија је конструктивна улога у односу на куполу била иста као код Светог Николе. Постоји, дакле, делимична сличност између двају олтарских простора, али је различита просторна структура, што говори да се

у триконхосу понављају извесни облици из неке одраније образоване целине. Ту околност је уочио и врло добро протумачио Борђе Стричевић сматрајући да је олтарска преграда у Богородичиној цркви „свакако млађа од оне у цркви Св. Николе“ и да су „мајстори који су обнављали триконхалну цркву вероватно имали пред очима као узор одговарајући део цркве Св. Николе“.³¹ Стричевићевој претпоставци нису потребна додатна тумачења; њу је могуће једино оснажити подацима о структури куполног дела Богородичиног храма, јер су они у сагласности са претходним мишљењем.

Облик куполног дела — узет у обзир само у оној мери коју поуздано омогућују напред описани остаци — говори да би Богородичину цркву требало ставити иза Светог Николе, односно између њега и Светог Ђорђа у Расу. На основу преосталог дела поменутог прозора над средњим лучним отвором олтарске преграде Богородичине цркве види се да је њен куполни део до почетка тамбура био знатно виши него одговарајући део Светог Николе. У горњем појасу је постојала купола, вероватно слично конципована као на Светом Николи, што би говорило да је укупна висина тог дела грађевине била два пута већа од дужине основице. На основу тих глобалних сразмера куполног дела Богородичине цркве могуће је његово поређење са истим просторним обликом у две временски најближе Немањине задужбине (сл. 5). Из тог поређења се види да је купола куршумлијског триконхоса по замисли ближа најмлађој од три

³¹ Ђ. Стричевић, *Средњовековна рестаурација*, 208, 209.

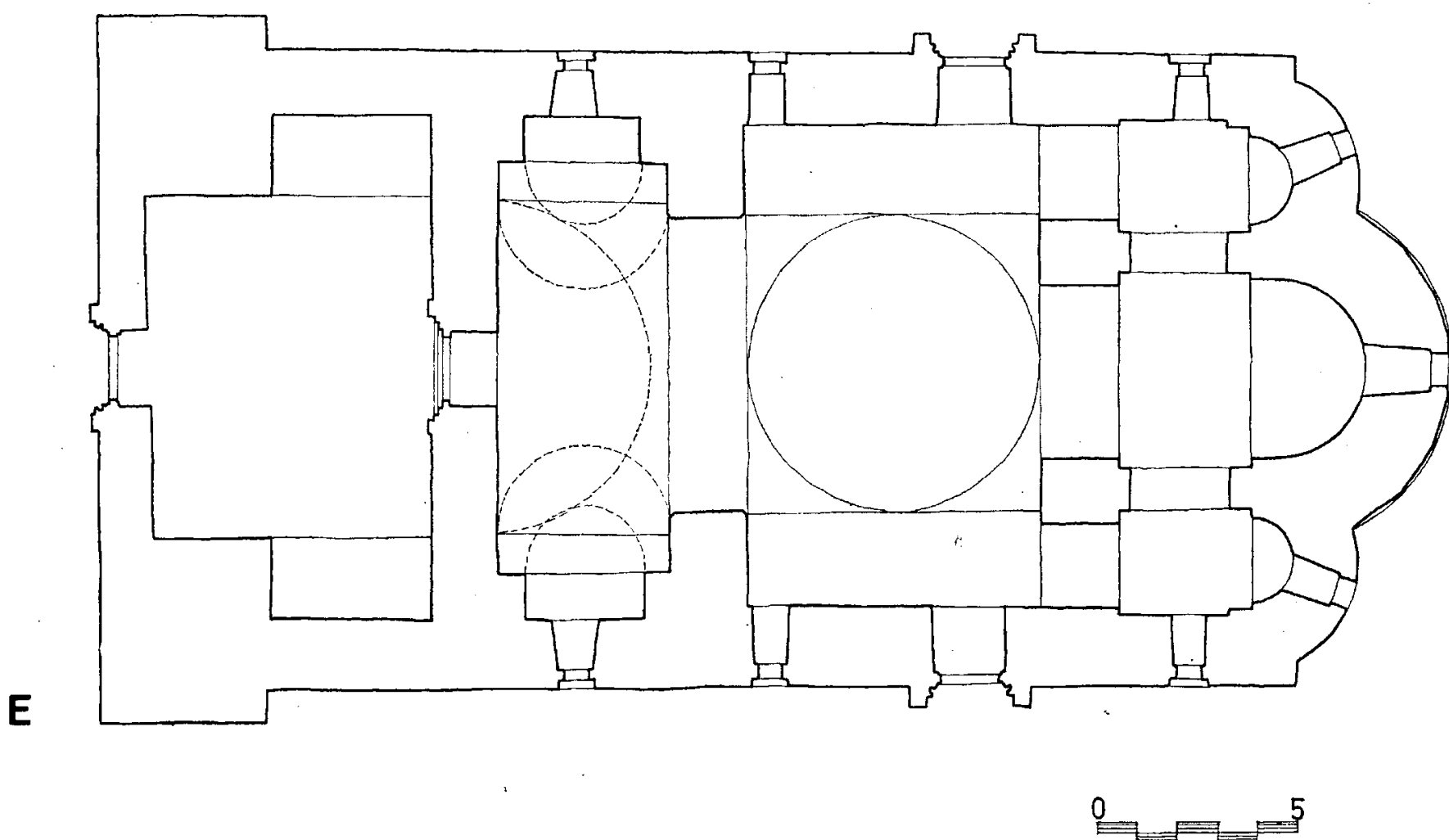

прве Немањине задужбине. Изгледа, наиме, да је премашала не само укупном висином куполу Светог Николе, већ да се од ње разликовала и сразмерама, а у томе се, опет, поклапала са односима који су у том делу остварени на трећој Немањиној задужбини, после које ће све потоње куполе на владарским задужбинама бити подизане на још веће висине. Однос између дужине основице куполног дела заједно са носачима према укупној висини до темена калоте у цркви Светог Николе у Топлици износи 1 : 1,5. Код Светог Ђорђа у Расу купола је подигнута на већу висину, тако да је тај однос 1 : 2, а тако је било и у Богородици Топличкој и студеничкој цркви. Треба подсетити да је на жичком храму купола подигнута на знатно већу висину (основица према висини = 1 : 2,38) и да су све потоње куполе рашких цркава подизане све више. Са становишта сраз

мера куполног дела у низу рашких цркава, место Богородице Топличке било би, према томе, између Светог Николе и цркве Светог Ђорђа у Расу. Тако би анализа склопа олтарског простора и пропорцијског односа куполних делова трију првих Немањиних задужбина говорила да је Богородичина црква друга по реду Немањина задужбина. Ако је то тачно, постоји могућност да је Немања још у време док је имао престоницу у Топлици започео грађење припрате са кулама уз Светог Николу, и то са истим неимарима са којима је обновио стари триконхос. На тај начин би се међусобно усагласиле одраније познате чињенице о сличном зидању на два топличка споменика са подацима до којих се дошло током њихових археолошких истраживања. Тиме би се, међутим, отворило ново питање, које се односи на хронологију западних здања са кулама уз најстарије рашке са

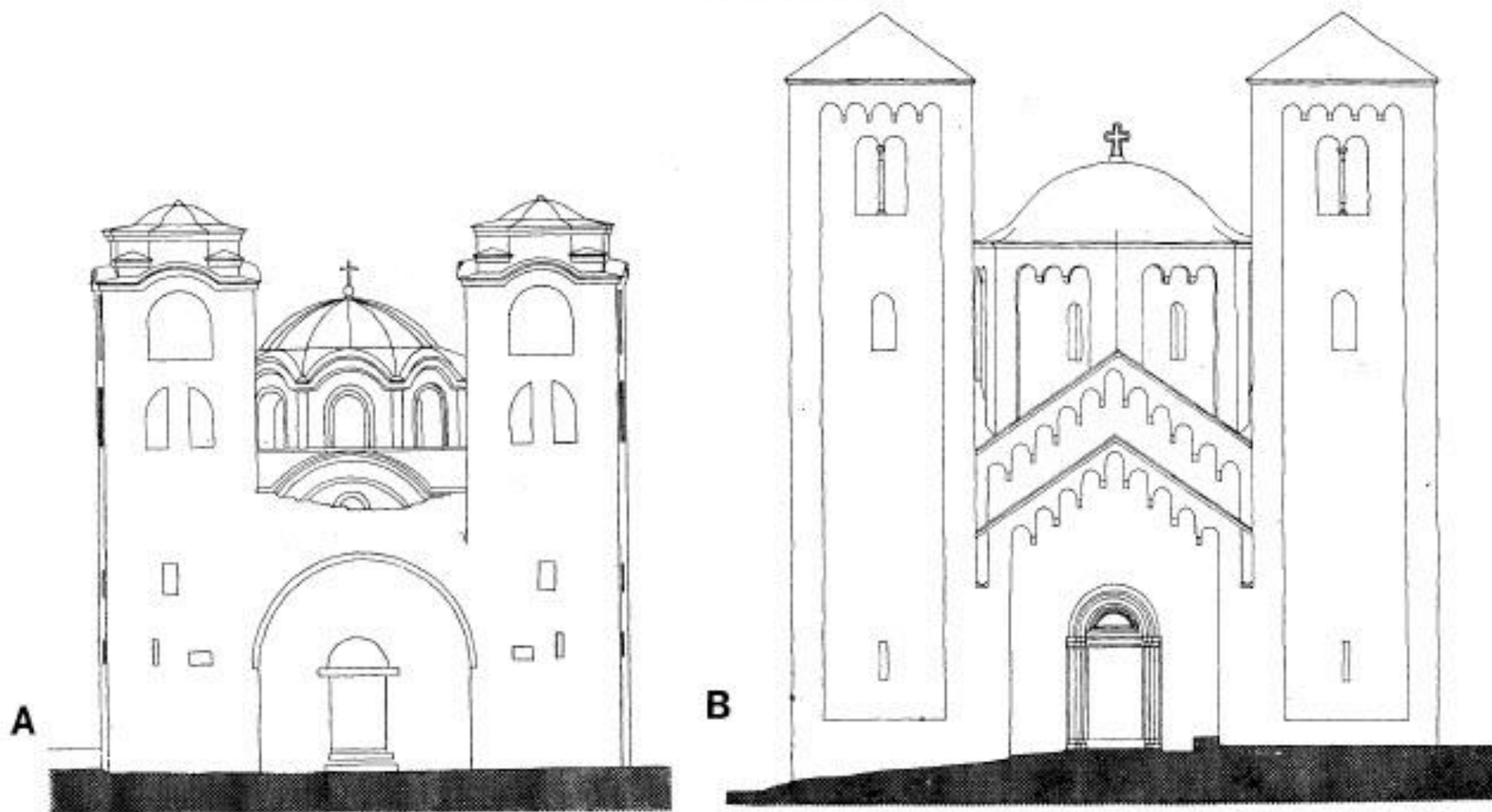
Сл. 8. Схеме основе западних делова са кулама најстаријих рашких цркава (А. Свети Никола Топлички; В. Свети Ђорђе у Расу; С. Свети Петар у Бијелом Пољу; Д. Свети Ђорђе у Будимљи; Е. Богородица Градачка — према идеалној реконструкцији М. ЧанакМедић)

Fig. 8. Les schémas des plans des annexes occidentales, munies de tours, des églises de Rascie les plus anciennes (A. SaintNicolas de Toplica; B. SaintGeorges de Ras; C. SaintPierre de Bijelo Polje; D. SaintGeorges de Budimlje; E. L'Église de la Vierge de Gradac — suivant la reconstitution idéale, effectuée par Milka ČanakMedić)

Сл. 9. Облици западних pročела са кулама најстаријих рашких цркава (А. свети Никола Топлички; В. Свети Ђорђе у Расу — према идеалној реконструкцији Ј. Неškовића; С. Свети Петар у Бијелом Пољу)

Fig. 9. Les formes des façades occidentales, munies de tours, dans les églises de Rascie les plus anciennes (A. Saint-Nicolas de Toplica; B. Saint-Georges de Ras — suivant la reconstitution idéale, effectuée par J. Nešković; C. Saint-Pierre de Bijelo Polje).

кралне грађевине, јер би на челу стајале не куле Ђурђевих ступова настале 1170, или 1171. године, већ оне уз Светог Николу Топличког, које би уз то морале бити подигнуте пре Немањина сукоба са браћом 1166. или 1167. године.

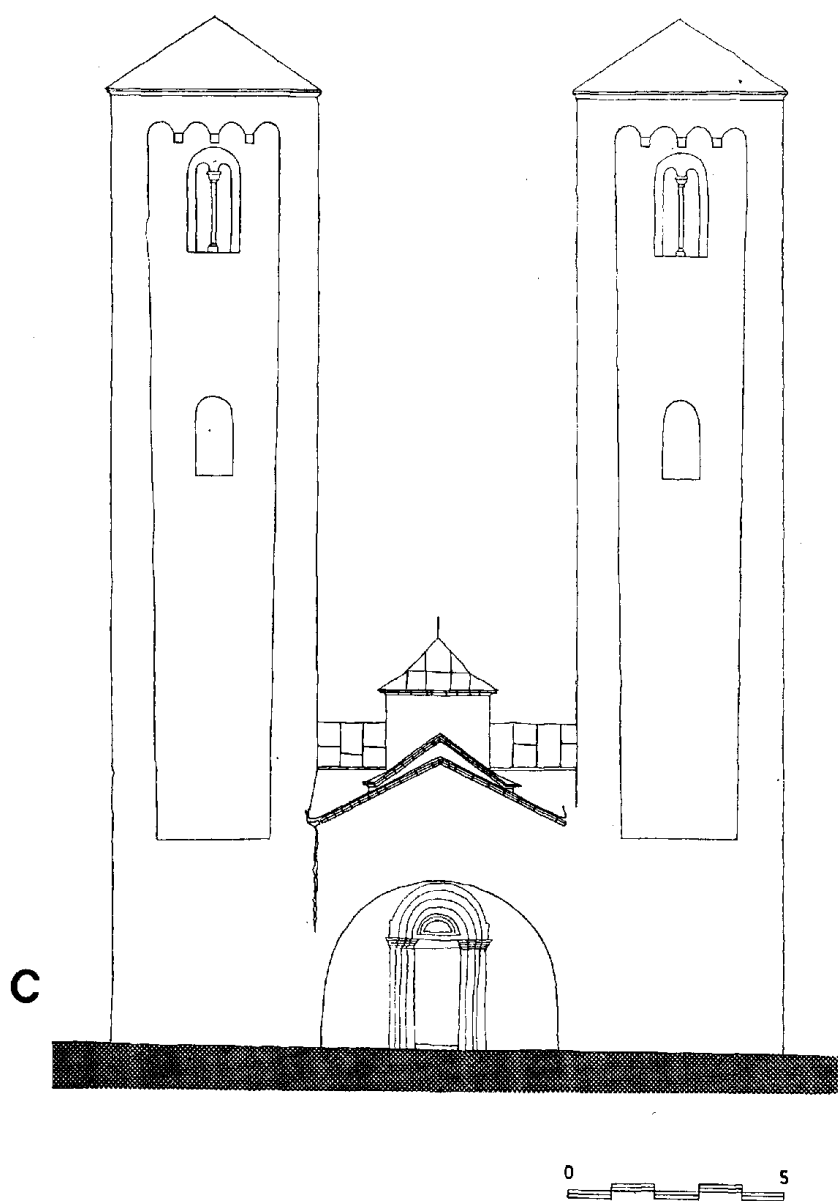
Ако би се двојни звоници — подизани уз ране рашке цркве — међусобно упоређивали, видело би се да су најједноставнији звоници Светог Ђорђа у Расу. Обликом њих следе звоници дограђени заједно са тремом испред цркве Светог Петра у Бијелом Пољу, док развијенији тип — јер има уметнуту и припрату — представља Свети Никола Топлички. Следе звоници Светог Ђорђа у Будимљи, а затим звоници Богородице Градачке.³² Тим би редом текло грађење звоника уз српске средњовековне цркве са становишта развоја облика. Знамо, међутим, да је основа цркве Светог Ђорђа у Расу поједностављена због просторних услова и да овде смањен наос и недостатак припрате не значи да је у питању почетна етапа у развоју једног типа сакралних грађевина, због чега такав закључак нема оправдања ни кад је реч о звонцима. Они су, према томе, само најстарији до сада поуздано датовани звоници у српској средњовековној сакралној архитектури. Ако су звоници уведени угледањем на неко зрело остварење западног здања — у Котору, Угарској или другде — разложно би било претпоставити да су се у Рашкој прво појавили у истом развијеном облику и да су њиховим свођењем настале једноставније варијанте (сл. 8 и 9). По-

следња се мисао не може сама по себи доказати, али пошто постоје материјални подаци који наговештавају рано грађење звоника Светог Николу Топличког, посредно се стичу основе за претходно тврђење.^{32a} Реч је о већ истицаном начину грађења топличког западног здања, које је толико подударно са начином грађења оног дела Богородичине цркве у Топлици који је Немања дао саградити (сл. 1 и 6) да нема места сумњи да су на оба места радили исти неимари. У питању је, поред тога, својствен начин слагања градива, са увлачењем сваког другог реда, тамо где је грађено само опеком, и покривањем увученог реда малтером, као што је случај на старијем делу топличког Светог Николу (сл. 7). Постоји претпоставка да су на западном здању ове цркве градитељи подражавали старији део цркве, што би било могуће³³, али да се тај начин грађења потпуно истоветно примени на горњим деловима оближњег Богородичиног храма, а да су та два подухвата временски независна, било би сасвим необично. Изгледа, стога, вероватнија друга претпоставка

³² Уп. О. М. Кандић, *Кулествоници уз српске цркве XII—XIV века*, Зборник за ликовне уметности 14 (Нови Сад 1978) 60 и црт. 19 (у даљем тексту: *Кулествоници*).

^{32a} За најстарије звонике сматра куршумлијске и С. Ђурчић, уп. *Origins of Thirteenth Century Church Architecture in Serbia*, Byzantine Studies Conference, November 12—14, 1976, Wisconsin, 21, 22.

³³ В. Ј. Ђурић, *Рашко и приморско градитељство*, у *Историја српског народа* 1, Београд 1981, 393.

да је западно здање куршумлијског Светог Николе саграђено убрзо после главног дела цркве и да су бар неки од претходних неимара учествовали у његовом грађењу, али су, уместо само опеком, одређене делове зидали и каменом. Пошто је, међутим, хронологија западних здања уз ране рашке сакралне грађевине тесно повезана са питањем њиховог значења и порекла облика, та се питања не могу заобићи ни у овој расправи.

Појаву кула на западном прочељу рашких цркава први је покушао да објасни Војислав Ђурић претпоставивши да су подизане уз катедрале после оснивања самосталне српске архиепископије 1220. године.³⁴ Његова је претпоставка широко прихваћена. Допунио ју је Војислав Кораћ помишљајући да је которска катедрала, освећена 1166. године, посредовала у преношењу тих облика у рашку архитектуру и да су први међу њима били подигнути у Ђурићевим ступовима.³⁵ То се слагало с претходним Ђурићевим мишљењем, јер би прототип био катедрала, из чега би следило да су исти облици прихваћени и за цркве уз које су столовали православни српски епископи. Као даљу последицу, та претпоставка је подразумевала да је облик потоњих рашких звоника истоветан, или бар сличан, првобитним которским, који нису сачувани, а само су делом познати.

Двојне звонике уз српске средњовековне цркве уопште проучавала је Оливера Кандић³⁶, а поводом Ђурићевих ступова — Јован Нешковић.³⁷ Он се дотакао и грађења других двојних

звоника, мислећи да су млађи и грађени по угледу на звонике Светог Ђорђа у Расу. Иако Ђурићеве ступови никада нису били епископско седиште, делом је усвојио ранију претпоставку Војислава Ђурића да су звонницама обележаване катедрале. Ђурићеву претпоставку прихватила је и Оливера Кандић, али је уједно истакла да звонике имају и неке цркве које нису биле катедрале (Ђурићеве ступови, Сопоћани), док у неким епископским средиштима не постоје (Ариље, Грачаница, Бања Прибојска). Била је склона мишљењу да су двојни звонци својствени задужбинама првих Немањића, од којих је за најстарије узела звонике подигнуте уз Светог Ђорђа у старом Расу.

Оба поменута истраживача увиђала су да постоје јаки разлози за претпоставку да су звонци имали симболично значење, посебно Ђурићевих ступова, где су већ подизањем цркве на најистакнутији врх наговештени и тополошко значење места где је изграђена и посебан смисао њених облика. Оба су испитивача, међутим, заобишла студију Балдвина Смита о архитектонском симболизму и значењу истих просторних облика, у којој се до сада најопширније расправљало о том питању и где су куле протумачене као обележја владарских задужбина.³⁸ Познато је да су многа Смитова гледишта доцније оспоравана, али се упркос томе она не могу у целини одбацити због низа доказа из старије уметности којима је поткрепио своје мишљење.

Из обимне Смитове расправе могу се, за разматрање питања о којима је овде реч, издвојити неке чињенице; међу њима су фигуралне представе које на главама уместо круне носе куле и по томе се зна да су куле сматране владарским амблемима. Познато је, исто тако, да су тврђавска врата, односно фасаде са кулама и средишним порталом, у античко време представљале симболичну слику *Sacrum palatium*. На истоку је најдуже трајало поштовање овог архитектонског мотива; започето је у претхришћанској ери и продужило се кроз готово цело хришћанско раздобље. Из старих књижевних дела, где се говори о „капији сунца“, „капији града Сиона“, „капији неба“, „капији хада“ или небеским кулама, знамо да је поштовање слике са тврђавским вратима опасаним кулама било дуготрајно и да је у познијим епохама нашло одраза у хришћанској концепцији о граду бож

³⁴ В. Ј. Ђурић, *Сопоћани*, Београд 1963, 40—43.

³⁵ В. Кораћ, *Првобитна архитектонска концепција которске катедрале XII века. Њено порекло и значај за архитектуру у Зети и Рашкој*, Зборник за ликовне уметности 3 (Нови Сад 1967) 24—27.

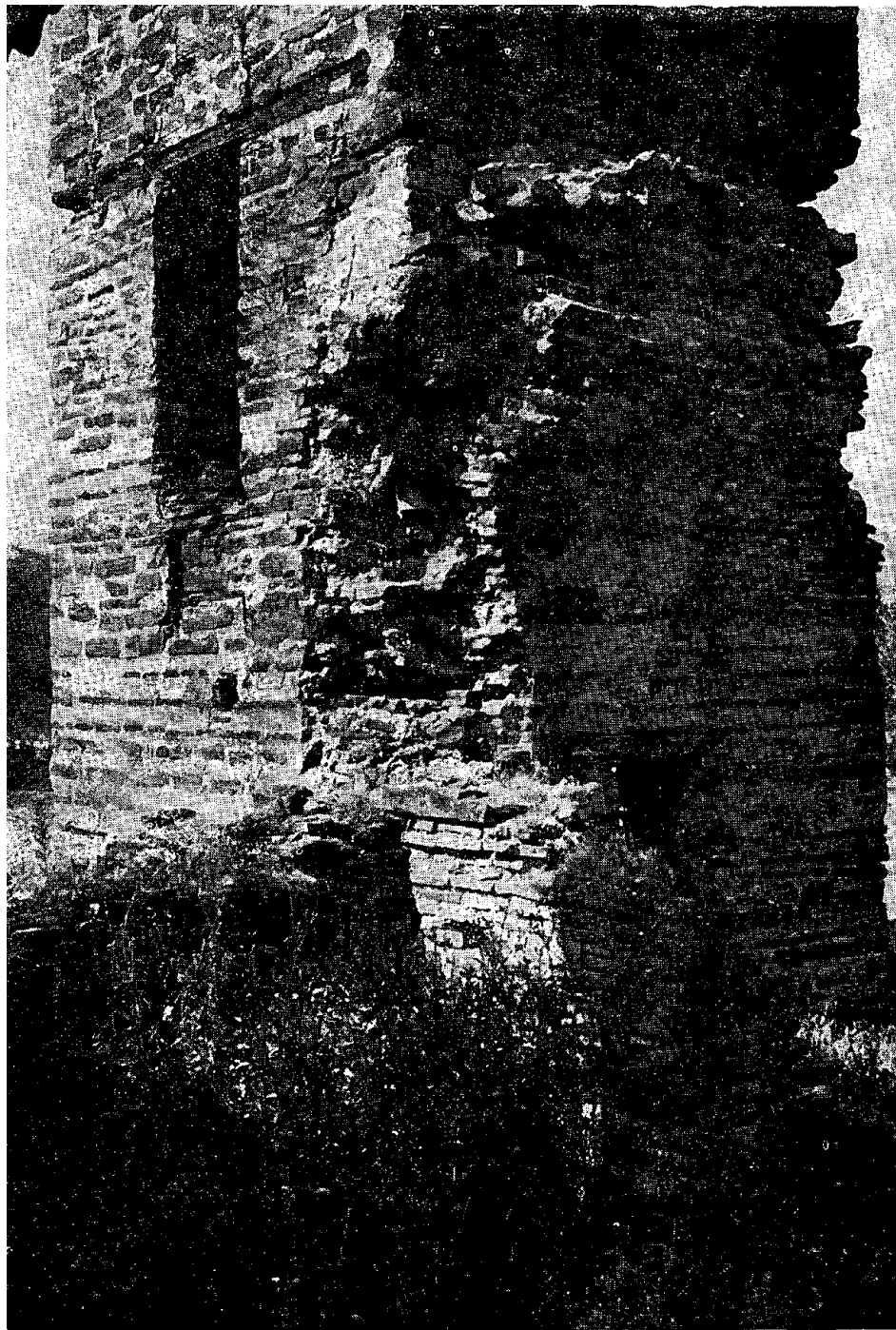
³⁶ *Кулестовници*, 3—71.

³⁷ *Ђурићеве ступови*, 68—174.

³⁸ E. Baldwin Smith, *Architectural Symbolism in Imperial Rome and the Middle Ages*, Princeton monographs in Art et Archeology XXX, Princeton—New York 1956,

јем као небеској тврђави, а на исту је слику и Јевсевије мислио када је говорио о храму небеског типа. На илуминацијама псалтира из Ултреха, небески Сион је такође приказан као тврђава са кулама на угловима. Каролиншки владари, у тежњи ка *renovatio romanum*, обнављали су античке традиције повезане са владарским пребивалиштима, а у исто су време прочеља својих манастира, или само црква, уобличавали у виду старих омиљених тврђавских врата. Посебно су, у том погледу, изразита западна здања уз цркве тога доба (*Westwerk*), о чијој намени научници нису у свему сагласни, али се сви слажу у једном да су у њима биле смештене одаје за боравак владара приликом њихових посета. У том западном здању, поред краљевске одаје (*regium cubiculum*) постојао је некада и ораторијум (*capella imperiallis*).³⁹ Смит је, међутим, у погледу њиховог значења сасвим одређен и сматра да су тим западним здањима у каролиншко време обележаване владарске задужбине симболишући — као у антици — божанску природу њихове власти. Поред каролиншких, Смит је скренуо пажњу на облике норманских краљевских манастира, за које се на основу извесних описа да наслутити да су имали на улазу здања сличног значења и намене.

Почетни смисао фасаде са кулама изгледа да није био дуго заборављен, јер су се куле појавиле на прочељу краљевских задужбина у суседној Угарској у XI веку, као у Печују (*Pécszvarad*), на пример, а можда су постојале и уз маузолеј Арпадовића у Стоном Београду (*Székesfehérvár*) у исто време, али свакако после обнове и скраћивања маузолеја, кад је прерађен западни део цркве, између 1150. и 1186. године.⁴⁰ Као што је познато, архитектонски симболизам о којем је реч широко је доцније прихватила црква за величање небеског владара и за уобличавање значајних црквених средишта. То се свакако догађало у време када су подизане прве двојне куле на прочељу рашких цркава, због чега постоје подједнаке могућности да су њима обележаване и владарске задужбине и значајна црквена средишта. Пошто би из претходне расправе произишло да су бар два западна здања са кулама рашких цркава настала пре оснивања нових епископских средишта у Србији 1220. године — а подигао их је Немања — добила би потпору претпоставка да су кулама обележаване у почетку у српској средини владарске задужбине. Та претпоставка има ослонац и у томе што је неко масивно западно здање било на почетку предвиђено и у Студеници, о чему говоре недавно откривени јаки темељи испод западног зида наоса и испод зида старе припрате Богородичине цркве⁴¹, и да је имала ако не два, онда свакако јужни звоник од којег постоје остаци и истодобна црква Свете Марије на Мљету, која није била никада катедрала.⁴² Најзад, веома је упадљиво заједничко обе

Сл. 6. Начин зидања јужне куле Светог Николе Топличког, снимак Ђ. Бошковића

Fig. 6. L'appareil de la tour méridionale de Saint-Nicolas de Toplica. Vue prise par B. Bošković

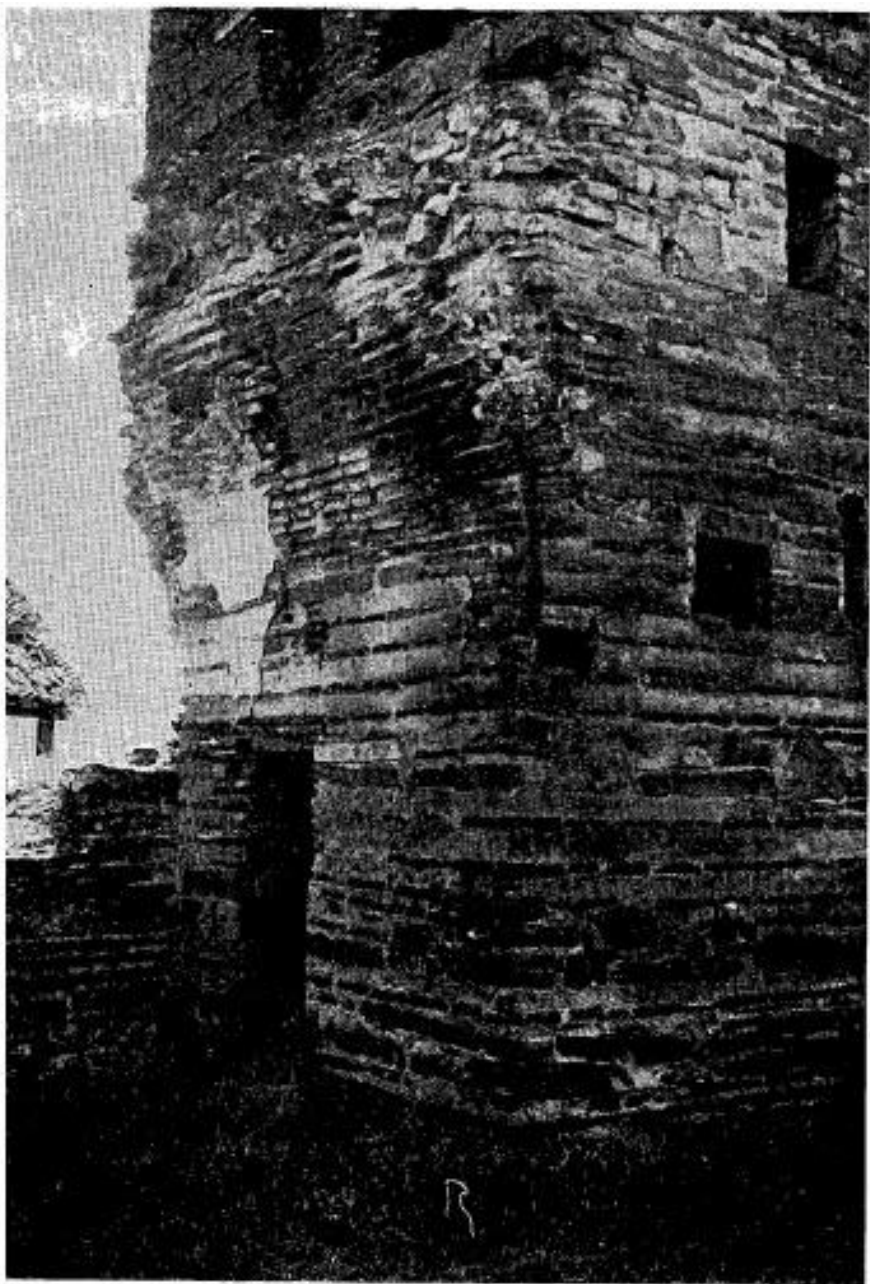
лежје црква првих Немањића да само оне и познија Милешева и Бањска имају двојне куле. То се може објаснити — пошто су на свим споменицима где постоје, сем код Светог Ђорђа у Расу, куле позније додате — тиме да је њихова доградња уследила убрзо после подизања главног дела цркве. Са доста је основа доказано да су већ за време Мирослава подигнуте куле са тремом уз цркву Светог Петра у Бијелом Пољу и да су истовремене са монументалним каменим порталом по којем и знамо да је то задужбина хумског кнеза Мирослава, Немањина

³⁹ Исто,

⁴⁰ D. Dercsényi, T. Gerevich, A. Székesfehérvári királyi bazilika, Budapest 1943, 37—40 и на другим местима.

⁴¹ Откривени у току истраживања којима је руководила арх. Марија Радан Јовин, уп. М. Јанковић, *Studenica — Bogorodičina crkva*, Arheoloski pregled (1982) 148—151.

⁴² М. ЧанакМедић, *Звоници Свете Марије на Мљету*, Зограф 15, у штампи.

Сл. 7. Начин покривања малтером сваког другог уученог реда од опека, детаљ са јужне куле Светог Николе, снимак Б. Бошковића
Fig. 7. La manière d'étaler le mortier sur chacun des rangs en retrait alternant avec des rangs en saillie; détail de la tour méridionale. Vue prise par Đ. Bošković

старијег брата.⁴³ Исто се, изгледа, догађало и са црквом Светог Ђорђа у Будимљи, а у Моравском је Градцу — ако су тачна Нешковићева опажања — Страцимир већ градио куле заједно са главним делом цркве.⁴⁴ Ако је ова последња претпоставка тачна — што ће показати тек будућа археолошка истраживања — Моравски Градац би био грађен тек пошто су остале Немањине задужбине и задужбине његове браће и његовог синовца у Будимљи имале нове монументалне западне делове, а такав би редослед грађења тих западних здања произишао и из схеме њихове основе (сл. 8), о чему је већ било речи. Свакако да није исти случај са позније грађеним звонницама који нису били двојни, а подизани су уз катедрале.

Далеко би одвео покушај усаглашавања претходног излагања са речима Првовенчаног које се односе на грађење у Топлици даљом претпоставком да се оне односе на друго Немањино

грађење на Светом Николи. Првовенчани га помиње поводом Немањина сукоба са браћом, до чега је свакако дошло не отуда што је он први и једини дотад градио цркве, већ због његових претензија изражених тим подухватима. Због тих околности могла би се наставити расправа, али она би била одвећ слободна и произвољна. Трагање за пореклом облика рашких западних здања са кулама и покушај да се тим путем одгонетне настанак њихових пространих припрата, не би, на жалост, омогућило да се затвори круг постављених питања. За сада се, наиме, не располаже основама за доношење коначнога суда о томе, те ће можда тек будућа истраживања катедрале Светог Трипуна, или неке друге сакралне грађевине, омогућити да се одговори на овде покренута питања. До тог времена поред претпоставке да су рашки звоници настали по угледу на которску катедралу освећену 1166. године — али грађену преко четрдесет година због чега је пре свога освећења могла подстицати грађење истих просторних облика другде — не може се потпуно одбацити ни могућност, истицана у неким ранијим расправама, да су угарске краљевске задужбине са двојним звонницама имале такву улогу. Од угарских примера могао је бити у видокругу српских владара маузолеј Арпадовића у Стоном Београду, на којем су врло опсежни радови извођени у исто време када је конципован Свети Никола Топлички, између 1150. и 1186. године. Утолико више што су српске и угарске владарске куће имале повремено врло присне односе.⁴⁵ Постоји, најзад, могућност — на коју се до сада није помишљало — да је старије античко градитељство подстакло подизање двојних звоника уз рашке сакралне грађевине. Могуће је, наиме, да су у средишним подручјима Балкана грађене у антици цркве са високим звонницама⁴⁶, те да су извесне међу њима сачуване, утичући на потоње тамошње сакрално градитељство. Ту мисао подстиче и околност да се пастофорије Богородице Топличке мерама потпуно подударају са мерама основа кула цркве Светог Ђорђа у старом Расу, јер је то податак за који би се на тај начин нашло објашњење.

⁴³ Уп. Ј. Нешковић, *Конзерваторскорестаураторски радови на цркви Св. Петра у Бијелом Пољу*, Старине Црне Горе I, Цетиње 1963, 97—100; D. Nagorni, *Die Kirche Sv. Petar in Bijelo Polje*, Miscellanea Byzantina Monacensia Hft. 23, Munchen 1978; М. ЧанакМедић, *Приказ књиге Д. Нагорног*, Зограф 14 (1983) 79.

⁴⁴ Ј. Нешковић, *Ђурђеви ступови*, 132 и нап. 132.

⁴⁵ Н. Радојчић, *Промена у српскомаџарским односима крајем XII века*, Глас САН 214, Одељење друштвених наука н.с. 3 (Београд 1954) 1—20; Ј. Калић, *Рашки велики жупан Урош II*, Зборник радова Византолошког института 12 (1970) 21—37.

⁴⁶ На такав закључак упућује најновија студија црква Царичиног града, уп. N. Duval, M. Jeremić, *L'église I au sud de la ville, dit «basilique à une nef»*, Caričin. Grad I, Collection de l'école française de Rome — 75, Belgrad — Rome 1984, 91—129.

Problèmes de chronologie des monuments de Rascie

MILKA ČANAKMEDIĆ

Les dates limites de construction des grandes églises de Rascie — de celles qui furent bâties à la fin du XIIe siècle et au XIIIe — ont pu être établies, mais on hésite toujours sur la chronologie des premières fondations de Nemanja dans la Toplica. En outre, on dispose de très peu de points de repère sûrs pour dater la construction des annexes de ces fondations, ainsi que de celles qui furent rattachées aux fondations des premiers Nemanjić. Du point de vue du programme et de composition architectoniques, comme aussi du point de vue de l'iconographie de l'espace la plus grande importance — parmi les bâtiments ajoutés aux églises par la suite — est à accorder aux exonarthex, munis chacun de deux hautes tours sur la façade des premières églises rasciennes. L'auteur traite de ces questions en tenant compte des recherches les plus récentes sur les monuments de l'époque, ainsi que de ses propres analyses de la structure de ceux-ci.

Pour ce qui est de l'église de la SainteVierge dans la Toplica — qui a déjà été identifiée avec l'église à plan triconque, située à l'endroit où la Kosanica se jette dans la Toplica c'est dans la disposition de l'espace de cet édifice que l'auteur trouve de nouvelles preuves corroborant cette identification. En effet il s'agit d'un ancien bâtiment cultuel paleochrétien que Nemanja ne fit que rénover. Quant à la chronologie des fondations de Nemanja, bâties dans la Toplica, les biographes de celui-ci, Etienne le Premier Couronné et Sava Nemanjić, ne sont pas d'accord. Etienne le Premier Couronné affirme que l'Église de la Vierge est la première des fondations de Nemanja, tandis que d'après Sava Nemanjić, c'est SaintNicolas de Toplica. Les nouveaux arguments que l'auteur de la présente étude trouve dans l'ordonnance du sanctuaire, ainsi que dans les proportions de la coupole et de l'espace sous-jacent, confirment l'assertion de Sava. Quoique la structure supérieure de la coupole ne nous soit pas parvenue, les vestiges qui en restent nous permettent de l'imaginer dans ses grandes lignes; tant de renseignements sur son ancienne structure nous portent à croire que l'Église de la Vierge fut bâtie après SaintNicolas, ce qui veut dire qu'il faudrait la situer entre cette dernière église et SaintGeorges de Ras. Cette constatation permet ensuite de supposer qu'à l'époque où il avait sa capitale dans la Toplica, Nemanja, ayant bâti la partie principale de SaintNicolas, avait commencé à y rattacher un exonarthex muni de tours, en confiant ces travaux aux mêmes constructeurs qui avaient rénové l'ancien édifice à

plan triconque. Par cette supposition l'auteur fait cadrer à la fois le fait déjà établi que l'appareil de l'annexe occidentale de SaintNicolas est identique à celui de l'Église de la Vierge, fondation de Nemanja. Sur la base de ce fait il a déjà été conclu que les memes constructeurs avaient travaillé aux deux endroits. La datation de la partie occidentale de SaintNicolas, proposée par l'auteur, permet d'établir une nouvelle chronologie des annexes occidentales, munies de tours, que l'on rattachait aux églises rasciennes les plus anciennes, car ainsi l'annexe la plus ancienne pourrait bien avoir été ajoutée à SaintNicolas et cela avant 1166 ou 1167, année du conflit que Nemanja eut avec ses frères.

La chronologie des annexes occidentales étant étroitement liée à la question de signification et d'origine de leur forme, l'auteur a tenu à en parler aussi. Ce faisant, elle a rappelé l'ample étude de Smith sur le symbolisme architectonique des mêmes formes de l'espace, où les tours sont interprétées comme caractéristiques des fondations de souverains. D'après les résultats des recherches de Smith, il semble que la signification initiale des façades a longtemps subsisté et que les tours avaient figuré déjà sur les façades des fondations royales carolingiennes, pour être reprises aussi par la suite. On sait que ce symbolisme architectonique a été adopté plus tard, dans une large mesure, par l'Église aussi: celle-ci s'en servit pour magnifier Dieu et, en même temps, pour marquer d'importants centres ecclésiastiques. Ce procédé était toujours en usage à l'époque où les premières tours jumelées furent rattachées à la façade des églises rasciennes. Aussi est-il possible que ces tours aient été employées à la fois comme caractéristiques des fondations de souverains et comme celles d'importants centres ecclésiastiques, d'où la supposition souvent émise que les tours étaient accolées aux églises épiscopales. Il résulte de l'exposé de l'auteur qu'au moins deux annexes occidentales, munies de tours, furent rattachées aux églises rasciennes avant la fondation de nouveaux sièges d'évêchés en Serbie, survenue en 1220, et comme elles furent bâties par Nemanja, on peut en conclure qu'en Serbie aussi les tours servirent au début pour marquer les fondations de souverains et que celles des frères de Nemanja, à Bijelo Polje et à Moravski Gradac, ainsi que l'église de son neveu à Budimlje, furent dotées de ce genre d'annexes peu après la construction de la partie principale de l'église.